

ԱՐԾԱԹԵ ՄՊԱՍՔ ԵՎ ԶԱՐԴԵՐ

Թասեր և սկահակներ

Հայաստանը մետաղամշակության հնագույն քննարկմանը մեկն է, ուստի մետաղի գեղարվեստական մշակումը գալիս է դարերի խորքից: Սակայն, մինչև վերջին տարիներս Հայաստանի հեղինակական դարաշրջանի տոհմական գրեթե անհայտ էր: Միայն շնորհիվ Գառնիի, Արտաշատի, Սիսիանի և այլ վայրերի, պեղումներով կամ էլ պատահաբար հայտնաբերված մետաղե մի շարք գեղարվեստական գտածոների՝ հնարավոր դարձավ ծանոթանալու անտիկ շրջանի տոհմական:

Գեղարվեստական մետաղի հավաքածուներում ուրույն տեղ ունեն Սիսիանից հայտնաբերված արծաթե թասերն ու սկահակները: Թասերը, որոնցից երեքը համեմատաբար լայն են պահպանվել, չափերով իրարից քիչ են տարբերվում (տր.՝ 10-12.2սմ, բարձր.՝ 6.2-7սմ, քաշը՝ 405-15-415.30գ): Անոթների պսակները դեպի ներս լայնանում են և կլորանում: Թասերից երկուսի պսակը հարդարվում է վռայից, լայնքով, հաջորդաբար տարված մեկ և երկու փորագիր գծերով, Թասերից մեկը առանձնանում է իր շքեղ հարդարանքով (տր.՝ 11.8սմ, բարձր.՝ 6.2սմ, քաշը՝ 415.15գ): Թասի դաշտն արտաքուստ բաժանված է ութ հավասար հատվածների, որոնցից առաջին չորսը հարդարված են առնակոսներով, իսկ մյուս չորսը՝ սուր երկարավուն տերևներով, հավանաբար նետարուսի (*sagittaria*) և քիչ ոճավորված խաղողի որթերով (աղ. IV, 1, 2): Պատկերը վերևում շրջանակված է կետաշար երկու զուգահեռ գծերի մեջ ներառած պարամահյուսով, իսկ ներքևում՝ հատակն ընդգծող համակենտրոն երեք շրջանով:

Թասերը պատրաստված են ձուլելու եղանակով (հատուկ կաղապարներով), իսկ զարդաները՝ փորագրելու և դրվագելու հնարանքով, Աշխատանքը կատարված է բավականին խնամքով,²⁸² Շեշտված են բուսական զարդերի բոլոր մանրամասները, նույնիսկ տերևների միջնաջղերն ու երակները: Այս տեխնիկան առավել գործածական էր հատկապես մ.թ.ա. I դարում:²⁸³

Հեղինակական համարվող կիսագնդաձև որոնգե թասեր հայտնաբերվել են հար-

²⁸² Ժ. Դ. Խաչատրյան, Սիսիանի արծաթե գեղարվեստական քանդակներն ու սկահակները, ՊԲՀ, 1979, № 1, էջ 280-284, աղ. I, 4-7, II, 1, 2, III, 2-4: Ж. Хачатрян, Художественные изделия из серебра эллинистического времени, Второй международный симпозиум по армянскому искусству, сборник докладов, том I, Ереван, 1978, с. 237-239, рис. 56, 1, 2.

²⁸³ К. В. Тревер, Памятники греко-бактрийского искусства, М.-Л., 1941, с. 35-36.

ավարևմտյան Հայաստանում՝ Աշվանում:²⁸⁴ Թասերի այդ տեսակն օգտագործվել է աստվածներից նվիրված սրբազան արարողություններում՝ անուշահամ հեղուկներով հեղումներ կատարելու համար: Սակայն հետազայում դրանք կորցրել են իրենց նախնական իմաստը, ձեռք բերել կիրառական լայն նշանակություն,²⁸⁵ այդ նպատակին էին ծառայում և Սիսիանի կիսագնդած թասերը, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. I դարով:

Բուսական զարդերով արծաթե թաս հայտնաբերվել է Մարաստանում՝ Նեհավենդի մոտ, այսպես նույն «Կարենների գանձարանում» (Բեռլինի թանգարանում,²⁸⁶ տախտակ V,1), անթերի մշակմամբ: Ջարդերի դասավորությունը նույնն է, տարրերությամբ որ չորս հատվածներում զարդանկարը ձևավորված է խաղողի տերև հիշեցնող ականթներով: Հատակը հարդարված է քառականգ վարդակով և քառատերև լոտոսով, առնակոսները վեցական են: Շրթի վրա պահպանված է հունատառ գրություն՝ PXA (տր. 14.5սմ): Ըստ Ե.Հերցֆելդի՝ այդ զարդատարերն ունեն հելլենիստական բնույթ՝ չրացառելով, անշուշտ, աքեմենյան զարդարվեստին բնորոշ տարրերի առկայությունը: Ընդհանրության մեջ նա թասին վերագրում է նախասասանյան ժազում, ավելի կոնկրետ՝ ռակտրիական, իսկ գրությունը՝ պարթևական կամ քուշանական, և թվագրում է մ.թ.ա. II-I դարերով:²⁸⁷ Դ.Ե.Սթրոնգը, որը գեղարվեստական մետաղի լավագույն մասնագետներից է, թասի մանրագին ուսումնասիրությունից հետո հայտնում է այն կարծիքը, թե խնդրո առարկան ժամանակին լայն գործածություն ունեցող գինու թասերից է (գործածական է եղել մինչև մ.թ.ա. II դար) և ունի սիրիական ծագում:²⁸⁸ Բոլորովին այլ տեսակետի է Ռ.Ցանը: Նա կարծում է, որ թասի զարդանկարներում ռացակայում են իրանական (առաջավոր), ասիական (գուցե և արևելյան) հարդատարերը, գերակշռում են եգիպտական (հելլենիստական) կիրառական զարդարվեստին բնորոշ արտահայտչաձևերը, և չի ռացավում, որ այն կարող էր պատրաստված լինել հունական գաղութներից մեկում մ.թ.ա. III դարում:²⁸⁹ Արծաթե մման զարդերով մի թաս պահվում է Ստոկհոլմում,²⁹⁰ հայտնաբերված Միջին Արևելքում (ճիշտ վայրը հայտնի չէ): Նրա դաշտը ևս, Նեհավենդի և Սիսիանի օրինակների մմանությամբ, ռաժանված է չորս մասի, լեգված զարդերը վեցական են, իսկ նրանց միջև՝ նետարույսի տերևների երկու կողմերում, պատկերված են խաղողի ողկույզներ: Հատակի վարդակը նետարույսերից կազմված խաչաձև զարդ է, վրան՝ լոտոսի տերևներ: Մանրամասն քննության են ենթարկվում դրանց զարդանախշերն ու կատարման ոճական առանձնահատկությունները, զուգադրվում մեզադյան թասերի հետ և գտնում, որ այդպիսի հարդարանքը հանդիպում է մ.թ.ա. III դ. վերջում և II-ի սկզբում Աթենքում և Անտիոքում: Հատակների վաղ-

²⁸⁴ *St. Mitchell*, Aşvan kale, Anatolian Studies, vol. XXIII, 1973, fig. 23. *D.N. French*, Aşvan Excavations, 1969, Kehan projekt, Activities, Ankara, 1971, p. 36, pl. 30 4.

²⁸⁵ *K.B. Tresepe*, Греко-Бактрийская золотая чаша, "Сокровища Эрмитажа", М.-А., 1949, с. 101-102.

²⁸⁶ *E. Herzfeld*, The Hoard of the Karen Pahlavs, the Burlington Magazine for Connoisseurs, N CCXCVIII, vol. 52, January London, 1928, pp. 21-27, pl. A. B.

²⁸⁷ *E. Herzfeld*, նշվ. աշխ., էջ 21-22.

²⁸⁸ *D.E. Strong*, Greek and Roman gold and Silver plate, London, 1966, p. 110, 121.

²⁸⁹ *R. Zahn*, Ein Hellenistischer Silberbecher im antiquarium der staatlichen museen zu Berlin, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Band 82, 1967, Berlin, 1968, s. 1-14, Abb. 1, 2, 3, 4.

²⁹⁰ *I. Byvanck-quarles van Ufford*, Un bol d'argent hellénistique en Suède, Bulletin Antike Beschaving, Organ van de vereniging Antike Beschaving, jaargang XLVIII, Lelden 1973, p. 119, fig. 1. *H. Luschey*, Iran und der Westen von Kyros bis Khosrow, AMI, New Folge, Band 1, 1968, Berlin, Taf. 16, 1.

դակները ընդունել են մ.թ.ա. II դարի վերջին քառորդին պատկանող հուշարձաններին: Նրանց վրա նկատելի է պերզամոնյան զարդարվեստի ազդեցությունը: Ինչ վերաբերում է լեզվածն զարդերին, ապա այդպիսի զարդերով ռեկորներ գտնվել են Կորնթոսում (մ.թ.ա. 146թ.): Լեզվածն զարդերով մի թաս գտնվել է Շոշում և պահվում է Լուվրում: Ի տարբերություն վերոհիշյալների՝ սրա մակերեսն ամփոփապես հարդարված է լեզվածն զարդերով և թվագրվում է մ.թ.ա. II դարի վերջով: Ենթադրվում է, որ ոճական առումով երկուսն էլ վերաբերում են մ.թ.ա. I դարի կեսին և կերտվել են ուշ հելլենիստական աշխարհի գեղարվեստական մետաղի կենտրոններից մեկում՝ Սիրիայում՝ Անտիոքում կամ արևմտյան Փոքր Ասիայում:²⁹¹

Սիսիանի թասը թեև ունի ընդհանուր աղբյուրներ Նեհավենդի և Ստոկիոլսի թասերի հետ, բայց և ունի որոշակի տարբերություններ: Թասի վրա լեզվածն զարդերը յոթն են (Շոշի նման) և ի տարբերություն վերոհիշյալների՝ հաջորդում են միմյանց: Նետարույսի կիղքերին արված խաղողի ողկույզներն ավելի քիչ են ոճավորված և ավելի նման են Ատոկիոլմի թասի զարդերին, իսկ հատակին վարդյասի փոխարեն ունի Շոշի թասի նման համակենտրոն շրջաններ: Սիսիանի թասի լեզվածն զարդերի ծայրերը թեքությամբ կտրված են, որը խաթարում է ամբողջական տեսքը: Աակայն տասից երևացող գծերը և այդ հատվածի անփայլ լինելը վեայում են այն մասին, որ դրանք արվել են հետագայում, թե ինչ նպատակով, դժվար է ասել:

Այսպիսով, կասկածից վեր է, որ Սիսիանի թասը և վերոհիշյալ թասերը ժամանակակից են իրար և նույն միջավայրի, շատ հնարավոր է, որ նույն կենտրոնի արտադրանք են: Ճիշտ է այն տեսակետը, որ դրանք իրենց զարդերով աղբյուրվում են «մեզարյան» կիչվող կիսագնդածն կավե թասերի հետ,²⁹² որոնք հարդարված են նմանապիպ լեզվածն, նետարույսի և սյլ զարդերով: Նետարույսը հանդիպում է նաև սիրիական, փոքրասիական, հելլենիստական, մետաղե, կավե և ապակե թասերի հարդարանքում: Պատրաստման ժամանակի հարցում, ըստ մեզ, ճիշտ են այն գիտնականները, որ դրանք համարում են մ.թ.ա. II դարի վերջի, մ.թ.ա. I դարի սկզբի արտադրանք, սակայն ավելի հավանական է մ.թ.ա. I դարի առաջին կեսը:²⁹³ Ասիանի թասը զալիս է հաստատելու վերջին թվագրությունը: Ինչ վերաբերում է արտադրության վայրին, հիմնականում ենթադրվում է Միջերկրականի արևելյան ափերը, մասնավորապես Սիրիան, Փոքր Ասիան, Պերզամոնը, Հռոդոսը: Միջերկրականի արևելյան ափերը փառաբանված էին արծաթե թանկարժեք անոթների արտադրանքով:²⁹⁴ Ընդունելով հանդերձ իբրև պատրաստման կենտրոնը Սիրիան (Անտիոքը) կամ Փոքր Ասիայի արևմտյան քաղաքներից որևէ մեկը՝ չմոռանանք նշել, որ նետարույս կամ լեզվածն զարդերը շատ տարածված էին նաև ասորեստանյան, ուրարտական և քենենյան շրջանի սիրառական արվեստի հատկապես դեղարվեստական կերտվածքներում:²⁹⁵ Ուստի ընդունվում անհիմն չի կարելի համարել նաև

²⁹¹ Նույն տեղում, էջ 121, 123:

²⁹² *L.Schafer*, Hellenistische keramik aus Pergamön, Berlin, 1968, Abb. 12,1; H.Goldman, excavations at Gözlu Kule, Tarsus, The Hellenistic and Roman Periods, vol. I, Princeton, New Jersey, 1950, Fig. 137, 293.

²⁹³ *E.Herzfeld*, նշվ. աշխ., էջ 27; L.Byvanck-Quarles van Ufford, նշվ. աշխ., էջ 121, 123.

²⁹⁴ *A.Springer*, Die Kunst des Altertums, Handbuch der Kunstgeschichte, Band I, Das Altertums, Leipzig, 1923, s. 108-109; *K.Мачабели*, Позднеантичная керамика Грузии, Тбилиси, 1976, с. 136-147.

²⁹⁵ *Г.А.Тирацян*, К вопросу о керамике и ювелирном деле Армении в ахеменидское время, ИФЖ, 1969, № 1, с. 87-105; *Axel von Saldern*, Glass finds at Gordion, Journal of glass Studies, vol. 1, 1959, Fig. 2, 11.

Ե.Յերցֆելդի կարծիքը, թե «Կարենների գանձարանի» թասի զարդերում, չբացահայտելով դրանց հեղինակական բնույթը, տեսնում էր աքեմենյան զարդարվեստին բնորոշ որոշ տարրեր: Իրոք, հայտնի են մետաբույսերով հարդարված, տարբեր վայրերից գտնված, իրանական համարվող արծաթե, բրոնզե ու ապակե մի շարք փիալաներ,²⁹⁶ որոնք Հ.Լուշեյը անվանում է "Blattphialen" (տերևներով փիալաներ) և առանձնացնում իրեն յուրահատուկ պարսկական խումբ:²⁹⁷ Աքեմենյան ընդարձակ պետության տարածքում գործում էին արծաթե առտնին սպասք պատրաստող տարրեր կենտրոններ, որոնց մեծ մասը գտնվում էր բուն Իրանի սահմաններից դուրս: Եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ Սիսիանի, Նեհավենդի և Ատոկ-հոլմի անոթների, բացառյալ Շոշի թասի, մամնոթինականներ չեն գտնվել Սիրիայի և Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջաններում, որոնք հիմնականում կենտրոնացած էին Միջերկրականի ափերից բավականին հեռու, որոշակի շրջաններում՝ Արևմտյան Հայաստան, Մարաստան, Միջագետք և Միջին Արևելք, ապա կարելի է ենթադրել, թե դրանք պատրաստվել են կամ վերոհիշյալ երկրներում կամ էլ Իրանին մոտ գտնվող մեկ այլ կենտրոնում: Կնշանակը այդ թասերը պատրաստվել են Մարաստանում կամ էլ Հայաստանում, որոնք իրավամբ համարվել են գեղարվեստական մետաղի հնագույն կենտրոններից: Հայաստանում բրոնզեդարյան և վսող երկաթի ժամանակաշրջանի հուշարձաններից հայտնաբերված կաղապարները, ոսկե, արծաթե և բրոնզե սպասքի առարկաները, զարդերը, գոտիներն ու արձանիկները վկայում են այն մասին, որ Հայաստանում վաղուց ի վեր գոյություն է ունեցել մետաղի գեղարվեստական մշակույթը, որում օգտագործվել են տեխնիկական տարրեր հնարներ ու միջոցներ, հաղորդակ հարևան երկրների փորձին ու ձեռքբերումներին: Վերջին տարիների ուրարտական և աքեմենյան գեղարվեստական մետաղի գյուտերը պատմական Հայաստանի տարածքում թույլ են տալիս ենթադրել, թե աքեմենյան մետաղե փիալաների նախատիպերը պետք է փնտրել ոչ միայն Ասորեստանում, այլև Ուրարտուում: Ուրարտական տորեսիկայի ուսումնասիրությունը փաստում է, որ ուղղակի կապ կա ուրարտական և վաղ հայկական մետաղագործական մշակույթում: Հայաստանի տարածքում հումքի գոյությունը և գյուտերը խոսում են այն մասին, որ Հայաստանում աքեմենյան շրջանում գոյություն ունեին զարգացած մետաղագործական արհեստանոցներ: Հնարավոր է, որ դրանք գտնվել են Էրզրումի և Երզնկայի շրջաններում: Չի բացառվում և մետաղագործական հանրահայտ ալլ կենտրոնների առկայություն ուրարտական պետության սահմաններում, որոնք շարունակել են գոյատևել և հետուրարտական շրջանում:²⁹⁸

Կարելի է պնդել, որ աքեմենյան շրջանում Հայաստանում գործել են զարգացած մետաղագործական արհեստանոցներ՝ հոչակված հատկապես գեղարվեստական մետաղի բնագավառում, ապա հեղինակական դարաշրջանում, կապված առևտրատնտեսական կյանքի

²⁹⁶ *Б.А.Куртин*, Археологические раскопки в Тривалети, I, Тбилиси, 1941, с. 36, 37, табл. VII, VIII; *А.А.Ивсен*, Ранние связи Приуралья с Ираном, Советская Археология, XVI, М.-Л., 1952, с. 211, 214-216, рис. 2, 5, 6; *H.Luschey*, Die Phiale, Bleicherode am Harz, 1939, Abb. 37, 40; *Andrew Oliver*, Yr., Persian export Glaas, Journal of Glass Studies, 1970, vol. 12, p. 9-13, Fig. 1-9; *Axel von Saldern*, Glass, finds at Gordion, vol. 1, 1959, fig. 19, 24, 26.

²⁹⁷ *H.Luschey*, նշվ. աշխ., էջ 125.

²⁹⁸ Այդ մասին գրականությունը տես *Г.А.Тирацян*, К вопросу о торговле и ювелирном деле Армении в ахеменидское время, ИФЖ, 1969, №1, с. 102-105:

նոր, առավել բարձր վերելքի հետ, դրանք ևս ապրել են մեծ առաջիադացում, համահունչ ժամանակի պահանջներին: Չի բացառվում, որ դրանց կողքին ձևավորվել են նորերը, հատկապես մ.թ.ա. III-I դարերում, երբ Հայաստանում ստեղծվել էր միասնական պետական համակարգ: Հայաստանը անկախ էր քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքում: Այդ են հավաստում և Հայաստանի անաիկ շրջանի քաղաքների ու մյուս հուշարձանների պեղումների արդյունքները:

Հելլենիստական մշակութային շրջանակներ ընդգրկված երկրներում, այդ թվում և Հայաստանում, երևան եկան մշակութային մի շարք ընդհանրություններ, որոնք ոչ այնքան փոխառություններ էրն, որքան ողջ հելլենիստական Արևելքում առկա ինքնաստիպ մի շրջան ("ԽՏովա") ձևավորող, գեղարվեստական որոշակի ընդհանուր մթնոլորտի գոյության փաստ: Հարկավ, չէրն բացառվում և տեղական առանձնահատկությունները, այս կամ այն կենտրոնին բնորոշ տարբերակիչ մանրամասները: Բայց կային որոշակի քանակության ընդհանուր տարրեր: Հենց այդ ընդհանրությունն էլ հեշտացնում էր տեղական գեղարվեստական դպրոցների փոխազդեցությունը:²⁹⁹ Ուստի հաճախ երևոյթները տվյալ պատմագեղարվեստական մեծ կոնտեքստից դուրս քննելիս այդ ընդհանրության արդյունք հանդիսացող շատ տարրեր, մանրամասներ համարվում են արտաքին ազդեցության արդյունք, տեղում պատրաստված շատ առարկաներ դիտվում են իբրև ներմուծված: Հետագայում՝ հոռմեական դարաշրջանում, հելլենիստական երկրներում ձևավորված արհեստագործության ու մշակութային խոշոր կենտրոնների մշակած փորձն ու ավանդույթներն ապրեցին աննախադեպ զարգացում՝ պայմանավորված հոռմեական կայսրության հզորությամբ ու տնտեսական մեծ ռեսուրսներով:³⁰⁰ Հատկանշական է, որ արտահանվում էրն ոչ միայն պատրաստի արտադրանք, այլև տեխնիկական պարագաներ՝ կաղապարներ, պատրաստի առարկաների պատճեններ: Սովորական էր և վարպետների՝ տեղից տեղ տեղափոխվելը ու ժամանակավոր արհեստանոցներ բացելը ավելի բարենպաստ վայրերում:³⁰¹

Այս հանգամանքներն էլ անշուշտ խանգարում, դժվարացնում են որոշել արտադրության վայրն ու ժամանակը:

Ինչ վերաբերում է Սիսիանի մյուս թասերին, ապա դրանք ևս կարող են պատրաստված լինել նույն կենտրոնում և նույն ժամանակներում (սղ.V,24, X,3,4):

Սկահակների խմբից առավել ամբողջական են չորսը (տր.՝ 16-16.2սմ, բարձր.՝ 9սմ, ոտքի տր.՝ 7.8-8.2սմ), որոնք իրարից տաբերվում են ոտքերի ձևերով: Դրանցից առաջինը, որն արտաքուստ պսակից ցած կրում է արամեական արձանագրություն, ունի աստիճանաձև սահուն անցումով, սնամեջ, գեղեցիկ ոտք (քաշը՝ 427.8գ, աղ.VI,1,2): Ներքուստ համակենտրոն շրջաններով (գծաքաշ) ընդգծված է հատակը: Երկրորդն ունի շեփորաձև ոտք, իսկ երրորդը առաջինի կրկնությունն է: Տարբերվում է միայն չափերով (տր.՝ 13.4սմ):

Սկահակները ևս նորություն չեն Հայաստանի համար: Կավե սկահակներ հայտնի են

²⁹⁹ Այդ մասին տես *Г.А. Кошелоенко, А.Перкинс, The Art of Dura-Europos, Oxford, 1973. CA, 1976, № 2, с. 282.*

³⁰⁰ Античная художественная бронза, Каталог выставки, А., 1973, стр. 10.

³⁰¹ Այդ մասին գրականությունը տես *К.В. Треппер, Бактрийский бронзовый фалар с изображением Диониса, ТГЭ, Т. V, А., 1961, с. 102 — 104.*

դեռևս ուրարտական ժամանակներից, իսկ հելլենիստական շրջանում դրանք դառնում են ավելի տարածուն ու գործածական: Պատրաստվում են ոչ միայն կավե և քարե, այլև թանկարժեք մետաղներից, ինչպիսիք մեր գտածոներն են: Հարատևում են մինչև մ.թ.ա. I դարի վերջը: Հետագա դարերում դրանք այլևս չեն հանդիպում:

Արձաններից առավել ուշագրավը առաջինն է, որի արձաններեն արձանագրությունից իմանում ենք, թե ով է թաղված դամբարանում (Սյունիքի իշխանավորներից մեկը, թերևս բղեշիւր): պահպանված է անունը, և լրացուցիչ տեղեկություններ ենք ստանում Հայաստանում անտիկ շրջանի կշռային միավորների մասին (աղ.VI,2):

«Այս թասը պատկանում է Արախսզատին, արծաթի քաշն է 100 դրախմա...»»³⁰²

Արձանագրությունը ընթերցել է Ա.Գ.Փերիխանյանը: Արձանագրությունը հետաքրքիր է նրանով, որ հանդիպում են մի քանի նոր տերմիններ: Ըստ Փերիխանյանի՝ Ռամբակ (rambaka)–«թաս» տերմինը և Արախսզատ անունը միջին իրանական (պարթևական) և միջին մարական ծագում ունեն, արդյունք՝ Այունիքի աշխարհագրական դիրքի, Մարաստանի հետ ունեցած էթնիկ և մշակութային կապերի: Գրության ձևով այն կապվում է հյուսիսմիջագետքյան արամեական արձանագրական ավանդների հետ:³⁰³ Նման տառանշանների մուտքը Հայաստան կատարվել է մ.թ.ա. I դարում³⁰⁴ Տիգրան II-ի օրոք: Նրա վարած ներքին ու արտաքին քաղաքականության շնորհիվ Հայաստանի մշակութատնտեսական կապերը էլ ավելի ուժեղացան Ասորիքի ու Միջագետքի հետ: Նույն գրելաձևն ունեն նաև Արտաշատի I բլրից հայտնաբերված և մ.թ.ա. I դարին վերաբերող ապակե գդալի³⁰⁵ և լագուրիտե պնակի³⁰⁶ արձաններեն արձանագրությունները:

Ա.Փերիխանյանը նշում է, որ արձանագրության մեջ հիշատակվող Araxszat անունը թասի տիրոջ անունն է և հանդիպում է առաջին անգամ: Աիսիանի դամբարանի նյութերը, ինչպես վերը նշեցինք, մեկ անգամ ևս փաստում են այն մասին, որ չորս գորահրամանատարներից մեկը՝ արևելյան մասինը Սյունյաց իշխանն էր: Araxszat անունը մեկնաբանվում է «աստվածների կողմից պաշտպանվող» (охраняемым (богам), чье рождение под покровительством (богов, «աստվածների հովանավորության տակ ծնված»)), այդպես էին իրենց կոչում, անշուշտ, թագավորներն ու բարձրաստիճան իշխանավորները:

Ինչ վերաբերում է սկահակի քաշին, ապա արձանագրության հրատարակության ժամանակ այն վերականգնված չի եղել, և հաշվի է առնվել միայն թասի քաշը. 340 գրամ է: Հաշվարկվել է սասանյան մեկ դրախմայի չափով, որը մոտավորապես 4 գրամ է, իսկ չի բացառվում, որ թասն ունեցել է նաև ունկ-րոմակ, որի կշիռը սասանյան 100 դրախմայով հաշվարկելիս կազմում է մոտավորապես 380-400 գրամ:³⁰⁷

Մինչդեռ թասի կշիռը պետք էր հաշվարկել ոչ թե սասանյան, այլ պարթևական, դրախ-

³⁰² **А.Г.Периханян**, Арамейская надпись на серебряной чаше из Сисиана, ИФЖ, 1971, № 3, с. 78-81, рис. 1, 2.

³⁰³ Նույն տեղում, էջ 80, 81:

³⁰⁴ **Գ.Ա.Տիրացյան**, Արտաշես I-ի ևս մեկ նորագյուտ արամեական արձանագրություն, ՊԲՀ, 1977, № 4, էջ 255-256:

³⁰⁵ **Ջ.Դ.Վաչատրյան**, Стеклоделание в Древней Армении, ИФЖ, 1975, № 1, с. 256, табл. I, 10.

³⁰⁶ **Ե.Ն.Արաբալյան**, укр. соч., цвет. табл. I.

³⁰⁷ **А.Г.Периханян**, укр. соч., с. 80-81.

մայի համար ընդունված ատտիկյան կշռային համակարգով:³⁰⁸

Սկահակը վերականգնելուց, այսինքն՝ իրանը ոտքին միացնելուց հետո նրա քաշը դարձավ 427.8 գրամ: Հայտնի է, որ ատտիկյան դրախմայի միջինը տատանվում էր 4.26-4.32 գրամների միջև: Ուստի, եթե ընդունելու լինենք, որ ատտիկյան դրախմայի միջինը 4.29 գրամ է և հաշվի առնենք սկահակի մաշվածությունը, ապա սկահակե սկզբնական քաշը պետք է եղած լինի 429-430 գրամ: Հատկանշական է, որ վերոհիշյալ կիսագնդաձև թասերը և Սիսիանի դամիարանում հայտնաբերված արծաթյա ապարանջանատիպ իրերը նույնպես պատրաստված են ատտիկյան կշռային սիստեմի համաձայն:³⁰⁹

Այս սկահակները ծառայել են իբրև ըմպանակներ և թվագրվում են մ.թ.ա. I դարով: Սկահակների պսակների ձևերը, հատկանշական ընդգծող համակենտրոն շրջանները նման են վերոհիշյալ թասերին, իսկ ոտքերի նման ձևերը, ինչպես վերը նշեցինք, բնորոշ է հելլենիստական խեցեղենի և քարե սկահակների ձևերին: Նկատի ունենալով քննարկվող առարկաների ձևաբանական ընդհանրությունները համաժամանակյա կավե և քարե սկահակների ձևերի հետ՝ չի բացառվում, որ դրանք ևս պատրաստված լինեն նույն՝ սիրիա-փոքրասիական կենտրոններից որևէ մեկում կամ էլ Հայաստանում,³¹⁰ միաժամանակ կամ ժամանակային որոշ տարբերությամբ:

Այսպիսով, Հայաստանից հայտնաբերված թասերն ու սկահակները իրենց գեղագիտական արժանիքներով չեն գիջում այլ վայրերից գտնված անտիկ շրջանի արծաթե անոթներին: Անտիկ շրջանի մշակույթի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Հայաստանը, ընդգրկելով հելլենիստական Արևելքի գեղարվեստական ոլորտը, դարերի խորքից եկող իր մշակույթը հասցրել է զարգացման մի նոր, ավելի բարձր աստիճանի: Այդ են վեայում մաև մետաղե գեղարվեստական իրերը: Դրանց թիվը թեև մեծ չէ, բայց խոսում է: Քննությունից ակնհայտ է, որ Հայաստանը ոչ միայն ներմուծել է բարձրարվեստ առարկաներ, այլև կազմակերպել է ղեղարվեստական մետաղի տեղական արտադրություն:

Մետաղե գեղարվեստական կերտվածքները՝ ներմուծված թե տեղական, բնորոշում են հայ ազնվականության ճաշակը, գեղարվեստական հակումները: Այն տարբերվում էր տեղական, ավանդական, ժողովրդական արվեստից, բայց և իր նշանաճանաչություններով ազդում էր տեղական հելլենիստական մշակույթի զարգացման ընդհանուր ուղղության վրա: Հայաստանի անտիկ շրջանի հուշարձանների, հատկապես Արտաշատի, Արմավիրի, Գառնիի և մյուս հնավայրերի պեղումների արդյունքները վկայում են անտիկ շրջանի, եատկապես մ.թ.ա. II-մ.թ. II դարերի հայ մշակույթի վրա հելլենական աշխարհի թողած խոր ազդեցության մասին: Հայաստանի այդ շրջանի մշակույթը շատ ընդհանրություններ ունի և հելլենիստական Արևելքի, հատկապես Սիրիայի ու Փոքր Ասիայի հետ: Այսինքն, նա մտնում է սիրիա-միջագետքյան, փոքրասիական հելլենիստական գեղարվեստական ընդհանուր արեալի ("κοινη") մեջ:

³⁰⁸ *А.Н.Зорачф*. Античные монеты, МИА, № 16, М.-Л., 1951, с. 38-55.

³⁰⁹ Թասերի քաշն է 400.15 գրամ, 411.60 գրամ, ապարանջաններիինը՝ 272.20 գ., 275.50գ, 293 գ.:

³¹⁰ *ժ. Ղ.Խաչատրյան*, նշվ. աշխ., էջ 285-287, աղ. I 1-3, III 1:

Ապարանջաններ

Հատուկ խումբ են կազմում արծաթե ապարանջանները³¹¹ (թվով հինգը, երեքն ամբողջական, երկուսը թերի (սղ.VII,1-4)), քաշերը՝ 272.20գ, 275.50գ, 293գ: Կշռային տարբերությունը պայմանավորված է մաշվածության, պահպանվածության աստիճանով: Հավանաբար դրանք բոլորն էլ կշռել են 300գ: Ապարանջանները ձևով քիչ օվալաձև են (11x8.5սմ), բաց ծայրերով: որոնք, աստիճանաբար հաստանալով, ավարտվում են ուղիղ կտրվածքով: հիմքում՝ ոճավորված առյուծազուխներ: Պատրաստված են ձուլման եղանակով: Ողջ մակերեսը հարդարված է փորագիր գեղեցիկ զարդերով: Ռելիեֆ գոտիների զարդարված են երկրաչափական ցանցաձև, շեղանկյուն և բուսական՝ եղևնիների միջից դուրս եկող զարդագալարներով: Սրանք ոտքի ապարանջաններ են և մեծ տարածում են ունեցել Առաջավոր Ասիայում,³¹² Կովկասում ու Այսբկովկասում:³¹³ Արևմտյան դամբարանի ապարանջաններին իրենց ձևով՝ ուղիղ կտրվածք, ոճավորված առյուծազուխ զարդեր, որոշակի մանրություն ունեն Տավուշի մարզի Չորաթան գյուղում պատահաբար բացված մ.թ.ա. Iդ. երկրորդ կեսին պատկանող դամբարանի բրոնզե ապարանջաններից երկուսը (երրորդը ներձկված է 9.5x10.3սմ, 9.5x11սմ):

Հայկական հերոսական էպոսում (Սասունցի Դավիթ) խանդուղը ոտքերին կրում է ապարանջաններ. «Նա ոտքերին ուներ, ըստ սովորության, ոսկե ապարանջաններ, այնքան խոշոր ու լայն, որ մարդ կարող էր գլխով ու մարմնով դրանց միջով անցնել»:³¹⁴ Ոտքի արծաթե և բրոնզե ապարանջաններ հայտնաբերվել են Կոբանում,³¹⁵ Ցեբելդայի³¹⁶ մ.թ. I-IIդդ. դամբարաններում, որոնց գլխածևերը և գույգ փորագիր գծերով արված շեղանկյունաձև զարդերը նման են մերին: Դրանք հանդիպում են նաև Պոսուլսկի խմբին պատկանող սկյութական դամբարաններում,³¹⁷ որոնք բաժանվում են երեք խմբի և թվագրվում են մ.թ.ա. V դարով: Ապարանջանները սխեմատիկ ձևով պատկերված կենդանու գլուխներ ունեն: Այդ ապարանջաններն իրենց գուգահեռներն ունեն Կովկասյի հուշարձաններից հայտնի ապարանջանների հավաքածուներում:³¹⁸ Ոտքի ապարանջաններ գտնվել են և Մինգչաուրի մ.թ.ա. II-IIIդդ. կաթսային թաղումներից:³¹⁹ Հետագայում դրանք գործածությունից դուրս են գալիս և այլևս չեն հանդիպում Հայաստանի (Գառնի, Արտաշատ), Վրաստանի (Մցխեթայի) մ.թ. առաջին դարերի դամբարաններում³²⁰: Ձևով և զարդամոտիվներով Սիսիանի ապարանջաններին նման է Մին-

³¹¹ *Ж.Хачатрян*, Художественные изделия из серебра эллинистического времени. II международный симпозиум по армянскому искусству. Сборник докладов, том I, Ер., 1978, с. 240, табл. 57, рис. 1.

³¹² *N.P.Toll*, The excavations at Dura-Europos, Preliminary Report of the ninth season of work 1935-1936, part II, The Necropolis New Haven, London, 1946, p. 47, pl. XL (tomb 22), LVII (tomb 49).

³¹³ *Н.В.Пятыхова*, Ювелирные изделия Херсонеса, конец IV века до н.э. - IV век н.э., М., 1956, с. 38, рис. 8.

³¹⁴ *Ս.Հարությունյան*, Հայ ժողովրդական վեպը (Կուլտուր. պատմական ակնարկ), «Ասանա ծոեր», Եր., 1977, էջ 626:

³¹⁵ МАК, т. VIII, 1900, с. 117, таб. LVI, 7.

³¹⁶ *Ю.Н.Воронов, В.А.Юшин*, Ранний горизонт в могильниках Цебельдинской культуры, СА, 1979, № 1, с. 196, рис. 1, 32, 33.

³¹⁷ *В.Г. Патренко*, Украшения Скифии VII-III вв. до н. э., Свод археологических источников (САИ), вып. Д4-5, М., 1978, с. 58, таб. 49, 1-4, 50, 1-7.

³¹⁸ *В.А.Ильинская*, Скифы днепровского лесостепного левобережья, Киев, 1968, с. 147.

³¹⁹ *С.М.Казиев*, Альбом кувшинных погребений Мингечаура, Баку, 1960, с. 25, таб. XXXVIIa.

³²⁰ *А.М.Апакидзе, Г.Ф.Гобаджишвили, А.Н.Каланаядзе, Г.А.Ломтадзе*, Мцхета, I, Тбилиси, 1958, с. 77, 78.

դեչաուրի կարասային թաղումներից գտնված մ.թ.ա. Iդ. թվագրվող մանյակ:³²¹ ճիշտ նույնատիպ փորագիր գարդեր ունեն Դուրա-Եվրոպոսի դամբարաններում հայտնաբերված թևի արծաթե օձագլուխ ապարանջանները: Դամբարանը թվագրվում է մ.թ.ա. I - մ.թ. Iդդ.:³²²

Բացառված չէ. որ Սիսիանի ապարանջաններն ունեցել են զուտ դեկորատիվ նշանակություն և դամբարանում դրվել են իրեն գանձ, որովհետև դրանք շատ զանգվածեղ են և անհարմար գործածելու համար: Պերսեպոլիսի բարձրաքանդակներում, մեդալիների, սիրիացիների, սակերի և սոգդացիների ձեռքերին պատկերված են նմանատիպ խոշոր ապարանջաններ, որոնք իբրև հարկ են տանում աքեմենյան թագավորին:³²³

Բրոնզե ապարանջաններից մեկի բեկորը բավականին հաստ է և ունի շեղանկյուն կտրվածք: Չանգվածեղությունից և րացվածքի մեծությունից դատելով՝ այն ևս պետք է ոտքի ապարանջան եղած լինի: Շեղանկյուն կտրվածքով ապարանջաններ հանդիպում են Մինգեչաուրում:³²⁴

Գդալներ և շերեփ

Արծաթե գեղարվեստական իրերի թվին են պատկանում Սիսիանի դամբարանից հայտնաբերված փոքր շերեփն (թասը պակասում է) ու տարրեր չափերի գդալները: Դրանք պատրաստել են ծուլելու եղանակով, ապա ենթարկել լրացուցիչ մշակման:

Գդալները վիցն են, որոնցից մեկն ամբողջական է (եղկ.՝ 16.1մ, քաշը՝ 57.27գ), իսկ մյուսները թերի են: Վերնամասում դրանցից գդալները ճկունորեն օվալաձև ծավլած են և ավարտվում են թռչնի գլուխներով, մեկը վրա քանդակված է օձի (աղ.VIII,3), իսկ մյուսի վիշա՝ բադի գլուխ (աղ.VIII,2): Գլուխները զանգվածեղ են, առանց մանրամասների:³²⁵ Գդալներից մեկի պոչը վիրին մասում քառակուսի հաստամուն է, իսկ վիշան փորագրված է ցանցաձև զարդ (աղ.VIII,5): Այն կարծես պատվանդան լինի թռչնի գլխի համար: Գդալներից հինգը խոշոր են, ձվաձև բերանով (աղ.VIII,4-6), մեկը՝ փոքր, շրջանաձև (տր. 2.2սմ (աղ.VIII,7)), ոչ խոր թասիկով: Վերջինս ոսկեջրած է:

Արծաթե և բրոնզե տարբեր չափերի գդալներ հայտնաբերվել են Արտաշատի ոլորների պեղումների ժամանակ: Արծաթե փոքր գրալ՝ օվալաձև թասիկով (3.2x2.1սմ) և սուր պոչով, գտնվել է օրինակ Արտաշատի առաջին բլրում (1972, 33), թվագրվում է մ.թ. I դարով:

Գդալները հանդես են գալիս մ.թ.ա. V դարում արևելամիջերկրածովյան շրջաններում: Դրանց բոլորի պոչերն ավարտվում են կենդանակերպ քանդակներով:³²⁶ Մ.թ.ա. V դարին վերաբերող բաղադրված գդալներ հայտնաբերվել են նաև Պասարկադայում:³²⁷ Հելլենիստական, հատկապես հռոմեական շրջանում գդալները ստանում են կենցաղային լայն գործածություն:

³²¹ *C.M.Kaziev, Г.М.Асланов*, О двух кувшинных погребениях, МКА, том II, Баку, 1951, с. 205, таб. II, рис. 9.

³²² *N.P.Toll*, նշվ. աշխ., p. 46-47, pl. XL, tomb 22, LVII, tomb 49.

³²³ *E.Schmidt*, Persepolis, vol. I, Chicago, 1953, p. 278; 32A, B; 37A, B; 43A, B.

³²⁴ *C.M.Kaziev*, Альбом кувшинных погребений Мингечаура, Баку, 1960, с. 25, таб. XXXVII, 8.

³²⁵ *Ж.Хачатрян*, Художественные изделия из серебра эллинистического времени, II Международный симпозиум по армянскому искусству, Сборник докладов, т. I, Ер., 1978, с. 240, рис. 57, 6-8.

³²⁶ *D.M.Robinson*, Excavations at Olintbus. Metal and minor Miscellaneous finds, an original contribution to greek life Baltimore: Part X. The Johns Hopkins press: London. Oxford University Press, 1941, pl. L613.

³²⁷ *D.Stronach*, Excavations at Pasargadae. Third Preliminary Report, "Iran", vol. III, 1965, London, p. 33, pl. XII, a, b.

Գեղարվեստորեն ձևավորված շերտերն ու գդալները իշխանական սեղանների շքեղ սպասքի անբաժան մասն էին: Հռոմեական շրջանում դրանք մատչելի էին նույնիսկ ոչ հարուստ ընտանիքների համար: Մեծ գդալներն (*ligula* կամ *lingula*) օգտագործվում էին ճաշերի և այլ ուտելիքներ համտեսելու համար, իսկ փոքրիկ շրջանաձև թասիկով գդալները (*cochlear*)՝ ձվաձև ու կակղամորթներ ուտելու համար:³²⁸ Դրանք կիրառվում էին և կոսմետիկայում, անուշահոտ քսայուղեր օգտագործելիս: Հելլենիստական ժամանակաշրջանի գդալիկ է գտնվել Արտյուխովյան կուրգանում:³²⁹ Մ.թ. I դարի գդալներ հայտնի են Հունաստանից և Միջերկրականի արևելյան ափերից:³³⁰ Մ.թ. II-III դդ. գդալների օգտագործումը դառնում է մասսայական՝ կրելով որոշակի փոփոխություններ, օրինակ՝ պոչերի ձևերը: II-III դդ. գդալներ հայտնի են Վրաստանից,³³¹ Ադրբեջանից³³² և այլ վայրերից:

Շերտեր, մասամբ թերի՝ թասը բացակայում է (պոչի երկ.՝ 14.5սմ), ավարտվում է այծի գլխով (աղ.VII,1): Ամենայն մանրամասնությամբ տրված է կենդանու պատկերը, ընդգծված են անգամ անատոմիական մանրամասները: Թասին ագուցվող մասում պոչը հարդարված է աղեղնաձև ելուստներով:³³³

Մ.թ.ա. I դ. շերտերն Ախիանի շերտի մասն³³⁴ գտնվել են Աշվանում (Արևմտյան Հայաստան):³³⁵ Ցավոք, դրանց պոչերի ծայրերը թերի են և դժվար է ասել, թե ինչպիսի տեսք են ունեցել:

Շերտերը, հավանաբար, երևան են եկել մ.թ.ա. I հազարամյակի առաջին քառորդում: Փոյուզիական Գորդիոնից հայտնաբերված շերտեր վերաբերում է մ.թ.ա. VIII դ. վերջերին:³³⁶ Շերտերի պոչերի քանդակներից ամենատարածվածը կարապի գլուխն է: Կարապ գարդանախշը հարգի էի Արևելքում: Ձևավորվել է մ.թ.ա. II հազարամյակին: Արևելյան ավանդույթների եետ այդ գարդանախշը ևս Արևելքից անցնում է Փոքր Ասիա և Ետրուրիա: Հոնիական քաղաքներում և Հունաստանում այն արդեն հանդիպում է մ.թ.ա. VI դարում, իսկ հոռոմեական շրջանում դառնում է տիրապետող:³³⁷ Ձանագան ձևավորում ունեցող պոչերով շերտեր հայտնաբերվել են անտիկ աշխարհի տարբեր մասերում: Կարապի և բադի գլխով շերտեր հաճախ են հանդիպում Հյուսիսմերձսևծովյան դամարաններում:³³⁸ Կարապի գլխով գարդարված մ.թ.ա. V դ. արծաթե և բրոնզե շերտեր (մ.թ.ա. V դ.) հայտնաբերվել են Չերկասսկի մարզում,³³⁹ Արտյուխովյան կուրգանում,³⁴⁰ որոնցից մեկն ունի հունարեն արձանագրություն՝

³²⁸ Этот тип ложек упоминается в эпиграмме Марциала (XIV, 121).

³²⁹ М.И.Максимова, Артюховский курган, А., 1979, с. 88, рис. 30.

³³⁰ D.E.Strong, Greek and Roman gold and silver plate, London, 1966, fig. 32, a, b, c.

³³¹ К.Мачабели, Позднеантичная монетика Грузии (по материалам монетики первых веков нашей эры), Изд. "Мецниереба", Тбилиси, 1976, с.71-72, таб. 25; А.Бохчадзе, Исследование Настакийской археологической экспедиции Мцхетского района, Полевые археологические исследования в 1975г. (краткие сообщения), "Мецниереба", Тб., 1979, с. 45; Ылий, Археологические раскопки в Агаяни и Дзалиси, Тб., 1981, с. 88, таб. XXXVI, 2.

³³² Г.М.Асланов, Т.И. Голубкина, Ш.Г.Садыхзаде, Каталог золотых и серебряных предметов из археологических раскопок Азербайджана, Изд. АН Аз.ССР, Баку, 1966, с. 44, 45, таб. XIII, рис. 3.

³³³ Ж.Хачатрян, Гзл. աշխ., էջ 241, նկ. 57, 3:

³³⁴ St.Mitchell, Aşvan Kale, Anatolian Studies, vol. XXII, 1973, p. 123-126, fig. 6, 7.

³³⁵ St.Mitchell, Aşvan Kale, Anatolian Studies, vol. XXII, 1973, p. 123-126, fig. 6, 7.

³³⁶ D.G.Mitten, Classical Bronzes Catalogue of the Classical Collection, Washington, 1975, fig. 41, a-c.

³³⁷ D.M.Robinson, Excavations at Olynthus, part X, p. 194. Այդ մասին գրականությունը տես՝ ծանոթ. 25:

³³⁸ М.И.Максимова, Гзл. աշխ., էջ 88; А.И.Малюкова, Поселение и могильник скифского времени у села Николаевка, М., 1975, с. 168.

³³⁹ Н.А.Онайко, Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII-V веках до н. э., САИ, вып. Д1-27, М., 1966, с. 63, № 218, таб. IV, 2; Античная художественная бронза, Каталог выставки, А., 1973, № 42.

³⁴⁰ М.И.Максимова, Гзл. աշխ., էջ 88, նկ. 30:

«20 դրախմա», գուցե և շերտի արժեքն է: Շան գլխով հարդարված մի շերտի էլ հայտնի է Ղնեստրովյան լիմանի ձախ ափից³⁴¹ (հելլենիստական շրջան): Հելլենիստական և հռոմեական շրջանի շերտեր հայտնի են Պրիենայից,³⁴² Միրիսայից,³⁴³ Իրանից՝ Մաջիթ-ի Սուլեյմանի մեծ տաճարից:³⁴⁴ Քննությունը ցույց է տալիս, որ շերտաթաթերն ու պոչերը ժամանակի ընթացքում ենթարկվել են փոփոխությունների: Վաղ հելլենիստական շրջանի շերտաթաթերն ավելի տափակ են, ծանծաղ, իսկ ուշ հելլենիստական և հռոմեական ժամանակաշրջաններում դրանք դառնում են կիսագնդաձև և ավելի խորը: Հռոմեական շրջանում և մ.թ. առաջին դարերում շերտերի պոչերն ունեն օղակաձև ավարտ,³⁴⁵ ավելի հարմար կախելու: Ուշ հելլենիստական շրջանում շերտերը պոչի և թասի միացման հատվածում վեր րարծրացող աղեղնաձև ելուստներ են ունենում:

Սիսիանի և Աշվանի շերտերը ծայնակցում են ուշ հելլենիստական շրջանի ռադագլուխ, կարապագլուխ շերտերին,³⁴⁶ որոնք, ենթադրվում է, որ սիրիական և փոքրասիական ծագում ունեն: Սիսիանի գդալներն իրենց ձևերով չեն տարբերվում հռոմեականներից: Ամենայն հավանականությամբ, Սիսիանի շերտին ու գդալները ևս սիրիական կամ փոքրասիական հանրահայտ կենտրոններից որևէ մեկի արտադրանքն են և թվագրվում են մ.թ.ա. I դարի երկրորդ կեսով, Շերտերը կենցաղում ունեցել են լայն գործածություն կաթսաներից հեղուկ վերցնելու համար, ծիսական արարողությունների, զոհաբերությունների³⁴⁷ ժամանակ իրեն չափի միավորը: Թաղման ծիսակարգի համաձայն՝ հոգեհացի գինին բերվել է երկկանթանի կարասներով, ապա բրոնզե ու կավե շերտերով կարասներից լցվել գավաթները: Սիսիանի շերտին ու գդալները լրացնում, հարստացնում են անտիկ աշխարհի, ուշ հելլենիստական շրջանի գեղարվեստական մետաղի մեր հավաքածուները: Դամրարանից հայտնաբերվել են նաև արծաթե թիթեղով պատած մի քանի ռեկորներ, որոնց ինչ լինելը դժվար է որոշել (աղ. IX, 1-3): Դրանցից մեկն արծաթե անոթի կափարիչի ձևավոր կաճեք է՝ գնդաձև գլխիկով: Միջուկը երկաթից է, պատած արծաթե ռարակ թիթեղով (պահպ. մասի ռարծր.՝ 5սմ է): Նույն տեխնիկայով երեք գլանաձև ծողերի մասերն ունեն հորիզոնական առնակրսներ (պահպ. մասի երկ.՝ 11.5սմ, տրամ.՝ 1.5սմ, 12.5սմ, տրամ.՝ 1.5սմ): Խմրի հաջորդ ռեկորը՝ հորիզոնական առնակոսներով, մախորդներից տարբերվում է ծայրին եղած տափակ թիթեղով, որը գամերով (պահպանվել են ամբողջը) ամրացված է եղել ինչ-որ անոթի:

³⁴¹ *А.И.Мелюкова*, նշվ. աշխ., էջ 168, նկ. 43, 12:

³⁴² *Theodor Wiegand* and *Hans Schrader*, *Priene*, Berlin, 1904, Abb. 492.

³⁴³ *G.M.A. Richter*, *Catalogue of Greek Antiquities Dumbarton oaks collection*, Cambridge, 1956, p. 44, pl. XIX A.

³⁴⁴ *R.Ghirshman*, avec la collaboration de M-me F. et *H.Gasche*. *Terrasses sacrées de Bard-e Nechande et Masjid-i Solaiman. L'Iran du Sud-Ouest du VIIIe s. ann. ère au Ve s. de n. ère*, *Mémoires de la Délégation archéologique en Iran*, t. XLV, Mission de Susiane, Paris-London, 1976, pl. 52, 262.

³⁴⁵ *Евр.Приазук*, Новые Кавказские клады, Материалы по археологии России, № 34, Петербург, 1914, таб. I, 7.; *К.Мацабали*, укр. соч., с. 73, рис. 24; *R.Ghirshman*, Begram, Recherches archéologiques et historiques, Le Caire, 1946, pl. XVI, 16, XXVII, B.G. 242.

³⁴⁶ Տես նաև՝ *A.Greifenhagen*, *Römischer Silber becher. Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, Bd. 82, 1967, pl. XVII, 128; *D.E.Strong*, նշվ. աշխ., նկ. 21, a, b; *A.de Ridder*, *Les bronzes antiques du Louvre*, Tome II, Paris, 1915, pl. 108, 3064, 3069, 3073; *D.G.Mitten*, *Classical Bronzes, Catalogue of the Classical Collection*, Washington, 1975, fig. 41 a, b, c; *S.Tassam*, *La valsselle de bronze, romaine et Provinciale au musée des antiquités nationales. XXIXe supplément a "Gallia"*, Éditions du centre national de la recherche scientifique, Paris, 1975, s. 19, pl. XI, 46, 47; *L'art du métal en Aquitaine des origines au VIIe siècle* Restauration et conservation Musée d'Aquitaine Bordeaux, 1980, № 154; *S.Boucher*, նշվ. աշխ., № 374, 375:

³⁴⁷ *D.M.Robinson*, *Excavation at Ollintus, Part X*, p. 194.